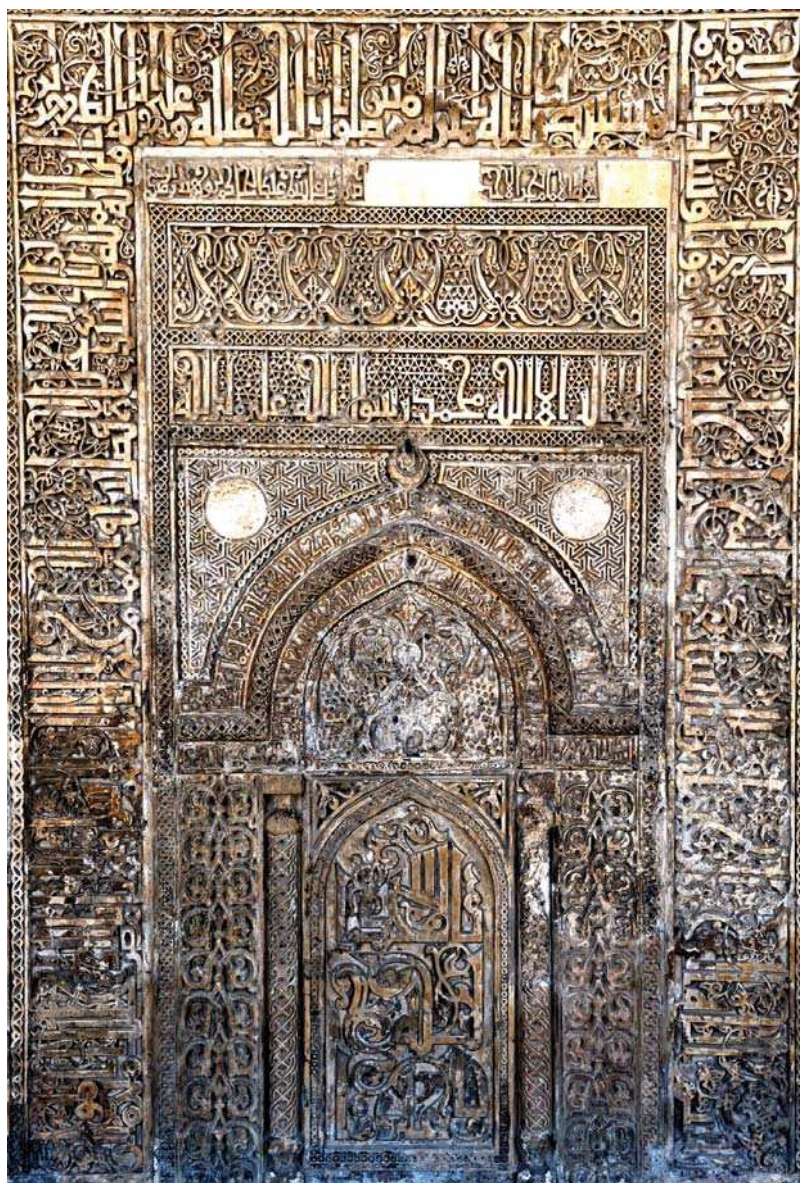

جایگاه کتیبه‌نگاری در حکومت‌های
شیعی سده‌های سوم تا پنجم هجری
قمری با تأکید بر آثار فاطمیان و
آلبویه ۱۴۳-۱۵۹

عبارت «علی ولی الله» در محراب فاطمی
مسجد احمد بن طولون، دوره فاطمیان،
مصر، مأخذ: www.flickr.com

جایگاه کتیبه‌نگاری در حکومت‌های شیعی سده‌های سوم تا پنجم هجری قمری با تأکید بر آثار فاطمیان و آل بویه*

حسین شجاعی قادی کلائی** محمدعلی رجبی دوانی***

خسایار قاضی زاده**** محمدحسین رجبی دوانی*****

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۴/۱۹

صفحه ۱۴۳ تا ۱۵۹

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

آغاز گسترش و رونق کتیبه‌نگاری در قلمرو اسلامی با دوران حکومت‌های شیعی به‌خصوص حکومت آل بویه و فاطمیان مقارن بوده است. نگاه به تاریخ شکل‌گیری نهادهای شیعی و آغاز فعالیت‌های سازمان‌یافته آن‌ها به همراه تأثیرگذاری این فعالیت‌ها بر استقرار حکومت‌های شیعه در سده‌های سوم تا پنجم (هق) این چالش را در ذهن برمی‌انگیزد که ممکن است میان فعالیت‌ها و اهداف این گروه‌ها و نهادها بارونق کتیبه‌نگاری در دوران حکومت‌های شیعی در ایران و نواحی دیگر قلمرو اسلامی ارتباطی وجود داشته باشد. پژوهش حاضر باهدف واکاوی نقش حکومت‌های شیعه در تحولات کتیبه‌نگاری انجام‌شده است تا از این طریق بتواند بستری برای بازخوانی جایگاه شیعیان در مطالعات هنر آغازین اسلامی فراهم آورد و در این راستا، به این سوال اساسی پرداخته است که «لایل گسترش کتیبه‌نگاری در حکومت‌های شیعی سده‌های سوم تا پنجم (هق) چیست؟» روش تحقیق این پژوهش جزو پژوهش‌های بنیادی است و به روش تاریخی و توصیفی - تحلیلی انجام‌شده و اطلاعات موردنیاز، به شیوه کتابخانه‌ای و میدانی جمع‌آوری شده است. در این پژوهش، اطلاعات کمی توسط جدول‌ها و نمودارها ارائه‌شده و سپس به روش کیفی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. نتایج تحقیق بیانگر این است که شکل‌گیری جریان نظام‌مند تبلیغ و رونق بحث‌های کلامی در قلمرو حکومت‌های شیعی دلیل اصلی رشد گسترده کتیبه‌نگاری و تنوع بی‌سابقه مضامین آن در سده‌های سوم تا پنجم (هق) و رواج مضامین مذهبی شیعی در کتیبه‌ها بوده است و شیعیان در این راه، علاوه بر آن‌که برای بسط معارف اسلامی و شیعی به تبلیغ اندیشه‌ها و باورهای شیعی اهتمام داشتند از کتیبه‌نگاری نیز به‌عنوان ابزاری تبلیغی بهره‌جستند.

کلیدواژه‌ها

کتیبه‌نگاری، حکومت‌های شیعه، تبلیغ دینی، هنر آغازین اسلامی، معماری اسلامی.

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «حکومت‌های شیعی سده‌های سوم تا پنجم (هق) و شکل‌گیری شاخصه‌های هنر اسلامی» و راهنمایی نویسندگان دوم و سوم و مشاوره نویسنده چهارم در دانشکده هنر دانشگاه شاهد است.

** دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشگاه شاهد، شهر تهران، استان تهران. Email: H.shj2008@gmail.com

*** استادیار گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر دانشگاه شاهد، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) Email: m_a_rajabi@yahoo.com

**** استادیار گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر دانشگاه شاهد، تهران، ایران. Email: ghazizadeh@shahed.ac.ir

***** دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه امام حسین (ع)، شهر تهران، استان تهران. Email: mhrajavidavani@gmail.com

مقدمه

کتیبه‌ها و به‌خصوص کتیبه‌های استفاده‌شده در بناها بخش مهمی از هنر و تمدن اسلامی را تشکیل می‌دهند و در بررسی‌های مربوط به هنر اسلامی از اهمیت بالایی برخوردارند؛ این اهمیت از آنجا ناشی می‌شود که این کتیبه‌ها در ارتباط مستقیم با خوشنویسی و معماری قرار دارند و از مهم‌ترین گونه‌های هنر اسلامی به شمار می‌آیند. هرچند کتیبه‌نگاری از سده اول هجری قمری در بناهای اسلامی مورد استفاده قرار گرفت، اما اوج گسترش و رونق آن با دوران حکومت‌های شیعی و به‌خصوص حکومت آل‌بویه - حکومت‌های منطقه‌ای تابع آن - در ایران و عراق و حکومت فاطمیان در مصر و بخش‌هایی از شامات مقارن بوده است. در عین حال، نگاه به تاریخ شکل‌گیری نهادهای شیعی و آغاز فعالیت‌های سازمان‌یافته مذهبی و سیاسی آن‌ها به همراه تأثیرگذاری این فعالیت‌ها بر استقرار حکومت‌های شیعه در سده‌های سوم تا پنجم (ه.ق) این چالش را در ذهن برمی‌انگیزد که ممکن است میان فعالیت‌ها و اهداف این گروه‌ها و نهادها بارونق کتیبه‌نگاری در دوران حکومت‌های شیعی در ایران و نواحی دیگر قلمرو اسلامی ارتباط درخور توجهی وجود داشته باشد.

هدف پژوهش حاضر واکاوی نقش حکومت‌های شیعه در تحولات کتیبه‌نگاری است تا از این طریق بتواند بستری مناسب برای بازخوانی جایگاه شیعیان در مطالعات هنر آغازین اسلامی فراهم آورد. لذا این سوال که: «دلایل گسترش کتیبه‌نگاری در حکومت‌های شیعی سده‌های سوم تا پنجم (ه.ق) چیست؟» پرسش اساسی پژوهش حاضر است.

در اینجا ذکر این نکته ضروری است که به دلیل اهمیت معماری نسبت به آثار هنری دیگر، در این مقاله صرفاً کتیبه‌های بناهای اسلامی مورد بررسی قرار خواهد گرفت. دلیل این انتخاب از آن جهت است که معماری بیشترین ارتباط را با افراد جامعه داشته و آثار معماری به همراه کتیبه‌های به‌کاررفته در آن‌ها به سهولت در دید همگان بوده است؛ خصوصیتی که برای مثال در پارچه‌ها، ظروف و اشیای هنری دیگر و نیز در سنگ‌نوشته‌ها - به جهت قرار داشتن در مناطق دورافتاده - وجود نداشته است. لذا کتیبه‌های موجود در بناهای معماری به جهت آن‌که در انتظار عموم جامعه قابل‌رقت بوده و به‌طور عمده در محیط‌هایی در دسترس عموم استفاده می‌شده‌اند برای حکومت‌ها بسیار مورد توجه بوده و تمرکز ما در این مقاله نیز بر این دسته از آثار قرار دارد.

همچنین تأکید این مقاله آنجا که درباره کتیبه‌های بناها در حکومت‌های غیر شیعه صحبت می‌کند بر آثار موجود در حکومت‌های اموی و عباسی است و به حکومت‌های شرق جهان اسلام نظیر سامانی و غزنوی نخواهد پرداخت. دلیل این امر آن است که کتیبه‌های سامانیان بیشتر بر روی

سفال‌ها بوده است و از آنان کتیبه‌های قابل توجهی بر روی بناها وجود ندارد و اندک کتیبه‌های برجای‌مانده از آنان نیز بیشتر مربوط به حکومت‌های کوچک محلی نظیر آل زیار بوده است که گرایش‌های نزدیک به تشیع داشته و در مواقعی تحت سلطه آل‌بویه بوده‌اند. غزنویان نیز که حکومت خود را از اواسط سده چهارم هجری آغاز کرده و تحت تأثیر حکومت‌های پیشین خود بوده‌اند.

اهمیت و ضرورت تحقیق حاضر از آن جهت است که تحولات کتیبه‌نگاری در سده‌های آغازین اسلامی می‌تواند با تأثیر از برخی جریان‌های سیاسی و مذهبی و نیز تحولات حکومتی به وقوع پیوسته باشد و مطالعه و شناخت در این زمینه منجر به افزایش آگاهی و ایجاد درکی عمیق‌تر نسبت به جریان هنر اسلامی در سده‌های آغازین خواهد شد.

روش تحقیق

این پژوهش از نظر هدف، بنیادی و ازلحاظ روش، تاریخی و توصیفی-تحلیلی است. اطلاعات موردنیاز، به شیوه کتابخانه‌ای با ابزارهایی نظیر کتاب، اینترنت، فیش تحقیق و جدول جمع‌آوری شده است. بخشی از اطلاعات نیز به روش میدانی با مراجعه به بناهای موجود در ایران و مشاهده نزدیک نمونه‌ها و عکس‌برداری از آن‌ها توسط دوربین عکاسی جمع‌آوری شده است.

جامعه پژوهش در این مقاله شامل کتیبه‌های بناهایی است که از سده سوم تا پایان سده پنجم (ه.ق) در قلمرو حکومت شیعیان احداث شده‌اند؛ اما از آنجاکه دستیابی به شناختی نزدیک‌تر به واقعیت مستلزم مقایسه دوره مورد مطالعه با دوران پیشین است، لذا نمونه‌ها از سده اول (ه.ق) مورد بررسی قرار گرفته و در نتیجه تعداد ۱۵۱ کتیبه شناسایی و بررسی شده است. ۲۸ مورد از این کتیبه‌ها که مربوط به ۲۷ بنا است به‌پیش از قدرت یافتن شیعیان و دوران اموی و عباسی و حکومت‌های تابع آن‌ها نظیر اغلی و اخشیدی تعلق دارند و تعداد ۱۱۴ کتیبه از ۴۴ بنا نیز متعلق به دوران حکومت‌های فاطمیان، آل‌بویه و حکومت‌های شیعی تحت کنترل و یا تحت تأثیر آن‌ها نظیر آل‌کاکویه و آل‌زیار هستند. همچنین، از آنجاکه جامعه مورد مطالعه در این مقاله کوچک بوده و امکان بررسی تمامی موارد موجود در جامعه میسر است، لذا به‌جای نمونه‌گیری، از سرشماری برای بررسی تمامی نمونه‌های موجود استفاده شده است. مقاله حاضر تنها بر نمونه کتیبه‌های باقی‌مانده از دوره‌های مورد مطالعه تمرکز دارد و نمونه‌هایی که صرفاً در گزارش‌ها آمده و در حال حاضر از میان رفته‌اند به جهت آن‌که امکان مشاهده کتیبه و راستی آزمایی وجود ندارد مورد توجه نخواهند بود. طبیعتاً عدم توجه به چنین گزارش‌هایی نمی‌تواند در روند مقاله اختلال ایجاد نماید؛ چراکه هم کتیبه‌های شیعیان و هم کتیبه‌های بناهای حکومت‌های غیر شیعی دست‌خوش تخریب شده و در این

توضیح داده است. با این وجود به جهت ماهیت توصیفی آن، فاقد نتیجه‌گیری برخاسته از تحلیل است. از دیگر کتب مشابه می‌توان به کتاب شیلا بلر (۱۳۹۴) با عنوان نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین اشاره کرد که با نگاهی توصیفی، کتیبه‌های سده‌های ابتدای اسلامی در ایران را صرفاً معرفی نموده است.

باری، در پژوهش‌هایی که تاکنون در مورد کتیبه‌های اسلامی در سده‌های آغازین انجام شده است به بحث تأثیرات جریان‌های مذهبی و سیاسی شیعی بر گسترش هنر کتیبه‌نگاری پرداخته نشده و بررسی‌های این حوزه بیشتر به مطالعه مضامین دینی و مذهبی کتیبه‌ها و یا ابعاد زیباشناسی آن‌ها محدود مانده، لذا پژوهش حاضر از این جهت منحصر به فرد است.

چارچوب نظری پژوهش

در تبارشناسی اهمیت تبلیغ با تکیه بر معارف اهل بیت (ع)، می‌توان از کتاب ارزشمند «صحیفه سجادیه» به عنوان نخستین و مهم‌ترین نمونه یاد کرد. مناجات‌نامه‌ای که ابن شهر آشوب از آن به عنوان «زبور آل محمد» یاد کرده است. (ابن شهر آشوب، ۱۹۶۱: ۱۲۵) به بیان ابن ادریس حلی (۱۴۲۹ هـ. ق، ۳۷/۶) «امام زین العابدین (ع) که در آن روزهای سخت زندگی می‌کرد، سنت جدش رسول خدا (ص) را در شرف نابودی می‌دید، بنابراین دعا را به عنوان بهترین راه برای دفع خطر از شریعت اسلامی برگزید، سلاحی که سخنوری عملکرد آن را تضمین می‌کرد، بدون آن که خشم حاکمان را برانگیزد»؛ بنابراین برای حفظ معارف اهل بیت در نخستین سال‌های پس از واقعه عاشورا و با توجه به فشارها و تنگناهایی که در سده‌های نخستین هجری بر آمده و شیعیان آنان تحمیل می‌شد، روشی که برای استمرار این معارف از جانب امام چهارم به کار گرفته شد، بیان آن به زبان دعا و مناجات بود که با کوشش پیروان ایشان نیز ادامه یافت. ضمن این‌که چنین شیوه‌ای از بیان، با توجه به تنگناهای موجود برای شیعیان می‌توانست علاوه بر انتقال بیشترین مفاهیم، کمترین مخاطره را نیز از جانب حاکمان داشته باشد.

در دوره حضرت امام صادق (ع) اما شیوه دیگری برای رساندن پیام اهل بیت (ع) به کار گرفته شد. آن امام نسبت به گسترش معارف شیعی از طریق بسط مباحث کلامی اهتمام ویژه‌ای داشتند و بدین منظور به تربیت شاگردان پرشماری پرداختند که بسیاری از آنان با گسیل شدن به نواحی مختلف قلمرو اسلامی به نشر و گسترش آموزه‌های شیعی پرداختند؛ چنان‌که در همین ارتباط از حسن بن علی الوشاء نقل شده است که «من در مسجد کوفه نه صد نفر از اساتید بزرگ را درک کردم که هر کدام مجلس درسی تشکیل داده بودند و از جعفر بن محمد (ع) که در آن زمان در کوفه زندگی می‌کرد حدیث نقل می‌کردند». (النجاشی،

مورد میان آن‌ها اشتراک وجود دارد.^۱ در این راه، ابتدا اعضای جامعه مورد مطالعه به روش کمی با استفاده از جدول‌ها دسته‌بندی و ارائه شده و سپس بر اساس روش کیفی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند.

پیشینه تحقیق

به‌طور کلی هنر دوران آغازین اسلامی کمتر مورد توجه پژوهش‌گران قرار گرفته و پژوهش‌ها در این حوزه اندک است. با این وجود به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع مرتبط با موضوع مقاله حاضر می‌توان به مقاله عالمه تقی‌زاده و جواد علی محمدی اردکانی (۱۳۹۶) با عنوان «بررسی و تحلیل نوشتار (کتیبه‌نگاری) به مثابه رسانه تبلیغاتی در معماری ایران» که در شماره ۴۱ نشریه نگره به چاپ رسیده است اشاره کرد. پژوهش ذکر شده، آثار دوره سلجوقی به بعد را بررسی نموده و به فرایندی که منجر شد تا کتیبه‌نگاری در معماری اسلامی ایران کارکردی رسانه‌ای و تبلیغی بیابد، نپرداخته است. همچنین، در مقاله مذکور دلیل انتخاب بناهای مورد مطالعه ذکر نشده است و به جهت وسعت دوره مورد مطالعه و تعداد اندک نمونه‌های مورد بررسی به نتیجه قابل اطمینانی نرسیده است. مقاله مهناز شایسته‌فر و میترا آزاد (۱۳۸۳) با عنوان «کتیبه‌های ابنیه دوران آل بویه با تأکید بر مضامین مذهبی» که در شماره ۱ نشریه مطالعات هنر اسلامی به چاپ رسیده نیز پژوهش دیگری است که به موضوع پژوهش این مطالعه مرتبط است. نویسندگان در این مقاله مضامین شیعی در کتیبه‌های آل بویه را مورد بررسی قرار داده‌اند اما به علل وجود مضامین شیعی در کتیبه‌ها اشاره‌ای نکرده‌اند. کتاب شیلا بلر (۱۹۹۸) با عنوان «Islamic Inscriptions» نیز می‌تواند به عنوان پیشینه مقاله حاضر به شمار آید. نویسنده در این کتاب وجوه مختلفی از کتیبه‌های اسلامی اعم از زبان، نوع خط، ساختار و... را در کتیبه‌های موجود در انواع آثار هنر اسلامی اعم از بناها، سفالینه‌ها، آثار فلزکاری، منسوجات و... مورد بررسی قرار داده است. اگرچه کتاب بلر گسترده‌تری قابل توجهی دارد، اما در عین حال به گرایش‌های مذهبی کتیبه‌های مورد مطالعه نپرداخته است. امین البزری (۱۹۹۹) نیز در کتاب «arabic calligraphy in architecture» با دسته‌بندی مضمونی کتیبه‌های عربی دوره اسلامی به بررسی آن‌ها پرداخته است. البزری در کتاب خود جریانی که وقوع آن باعث رواج کتیبه‌نگاری در قلمرو اسلامی شد را مورد بررسی قرار نداده است. فرج حسین فرج الحسینی (۱۳۹۳) نیز در کتابی با عنوان «کتیبه‌های فاطمیان بر ابنیه‌هایی در مصر» با نگاهی توصیفی به بررسی انواع خط کوفی و کتیبه‌های اخشیدی و فاطمی پرداخته است. نویسنده در این کتاب بیشتر به توصیف کتیبه‌های بناهای فاطمیان تنها در جغرافیای مصر پرداخته و در بخش‌هایی نیز ابعاد سیاسی، اجتماعی، دینی و مذهبی کتیبه‌ها را نیز

۱. به گزارش ابن نجار در مورد کتیبه از میان رفته محراب مسجدالنبی که توسط عمر بن عبدالعزیز در زمان ولید احداث شده بود (ابن نجار، ۱۴۲۶ هـ. ق، ۳۱۶-۳۱۲) و نیز به گزارش مقریزی در مورد کتیبه‌های از میان رفته فاطمیان (مقریزی، ۱۴۱۶ هـ. ق، ۱/۲، ۶۹) مراجعه کنید.

۱۴۱۸: ۴۰) و این خود از دامنه وسیع و انسجام مکتب امام صادق(ع) در گسترش دعوت حکایت دارد تا آنجا که بر اساس گزارش‌های قاضی نعمان می‌توان تشکیل اولین سیستم نظام‌مند تبلیغ دینی و دعوت در قلمرو اسلامی را به امام ششم شیعیان نسبت داد. (القاضی النعمان، ۱۹۸۶: ۲۶-۲۷) موضوعی که با جهد بسیار امام صادق(ع) و تلاش مجدانه شاگردان پرشمار ایشان در ابلاغ آموزه‌های اهل‌بیت به سرتاسر قلمرو اسلامی متجلی شد؛ بنابراین فرآیند دعوت که از زمان امام چهارم در قالب مناجات و دعا متجلی شده بود، با کوشش امام صادق(ع) و یارانش در قالب مباحث کلامی گسترش یافت و درعین‌حال به تشکیل سازمانی منجر شد که از آن به نام «سازمان وکالت» تعبیر می‌شود.

پس از آن، امامان دیگر شیعه اهتمام جدی به تقویت این سیستم وکالت داشتند؛ این تشکیلات به‌خصوص در زمان حضرت امام کاظم(ع) به گستردگی قابل‌ملاحظه‌ای رسید و قلمرو وسیعی از سرزمین اسلامی را پوشش می‌داد. (جباری، ۱۳۸۲: ۱/ ۶۳) رهبری اصلی سازمان وکالت با امامان شیعه(ع) بود و ایشان توسط وکلای خود به امور شیعیان در نواحی دیگر رسیدگی می‌کردند و درعین‌حال معارف اسلامی و شیعی را نشر می‌دادند. این سیستم وکالت تا آغاز غیبت کبری امام عصر(عج) (۳۲۹ هـ ق) ادامه داشت (جباری، ۱۳۸۲: ۱/ ۱۷۷-۱۷۶) و توانست به همگرایی گروه‌های شیعه و نیز استقرار حکومت‌های شیعی منتج گردد.

شیوه تبلیغ دینی که توسط ائمه شیعه آغاز شده بود موجب شد تا به تدریج، نفوذ شیعیان افزایش یافته و گروه‌هایی از آنان بتوانند در قسمت‌های مختلفی از قلمرو اسلامی قدرت سیاسی را نیز به دست آورند. توجه به نحوه قدرت یافتن شیعیان در سده‌های آغازین می‌تواند به فهم صحیح‌تر موضوع کمک نماید؛ به‌عنوان مثال، مردم طبرستان که تا سده سوم(هـ ق) در مقابل حمله اعراب راه‌های نفوذ را بسته بودند، با فعالیت‌های تبلیغی دینی شیعیان و رفتار عملی آنان در رعایت زهد و پرهیزگاری، با آغوش باز اسلام و مذهب تشیع را پذیرا شدند. (ابن اسفندیار، ۱۳۲۰: ۲۲۸/۱ و جعفریان، ۱۳۸۷: ۳۰۱-۲۹۷) و یا فاطمیان پیش از آن‌که بتوانند قدرت سیاسی را به دست‌گیرند ابتدا سیستم دعوت و یا همان تبلیغ دینی-مذهبی را پی‌ریزی کردند و قبایل بربر شمال آفریقا را به دین اسلام و مذهب شیعه اسماعیلی دعوت نمودند. (جان‌احمدی، ۱۳۸۶: ۲۰۴) این موضوع نشان‌دهنده این است که چگونه حکومت‌های شیعی در قسمت‌های مختلف قلمرو اسلامی توانستند با جذب گسترده مردم نواحی مختلف، به حکومت دست یابند.

ذکر این نکته مهم است که هرچند جمعیت شیعیان در قلمرو اسلامی در سده‌های سوم تا پنجم(هـ ق) کمتر از اهل سنت بود، اما به جهت نوع عملکرد سازمانی و تشکیلاتی، از

قدرت فراوانی در عرصه اجتماعی و نیز سیاسی برخوردار بوده و جلب حمایت آنان برای بقای حکومت‌ها ضروری بود و حکومت‌ها در این زمینه با یکدیگر رقابت می‌کردند؛ آن‌چنان‌که طبق گزارش ابن تغری بردی و مقریزی، عباسیان که دلیل قدرت یافتن فاطمیان را در ادعای انتساب آن‌ها به آل علی(ع) می‌دیدند، در زمان خلیفه القادر در تلاش برآمدند تا با اخذ شهادت‌نامه از فقها، قضات و بزرگان، ادعای فاطمیان را در این زمینه بی‌اعتبار نمایند. (ابن تغری بردی، ۱۴۱۳: ۴/ ۲۳۰-۲۲۹ و مقریزی، ۱۴۱۶: ۱/ ۲۲-۲۴) از طرفی دیگر، فاطمیان نیز برای اثبات خود، مراکز علمی متعددی به راه انداخته و به ترویج مباحث کلامی شیعی مبادرت ورزیدند؛ تأسیس جامع الازهر را می‌توان اقدامی در همین راستا قلمداد نمود. (دفتری، ۱۳۸۶: ۲۰۲) علاوه بر فاطمیان، حکومت‌های دیگر شیعی نظیر آل‌بویه نیز در راه گسترش و تعمیق معارف اسلامی و شیعی، دست به حمایت از علما و دانشمندان شیعی زدند که از آن میان می‌توان به شیخ مفید، شیخ صدوق، سید رضی و ... اشاره کرد. (دوانی، ۱۳۶۳: ۳/ ۱۹۱-۱۶۷ و ۲۵۹-۲۳۹)

بر این اساس، گسترش معارف اسلامی و شیعی از طریق بسط مباحث کلامی به همراه اهتمام به تبلیغ دینی با ایجاد تشکیلاتی نظام‌مند در این زمینه برای شیعیان از اهمیت بالایی برخوردار بود و به ابزاری در برابر دیگر نحل‌ها و گرایش‌ها تبدیل شد. نخستین دلیل آن بود که ائمه شیعه خود نسبت به این موضوع تلاش بی‌وقفه‌ای داشتند و دلیل دیگر نیز آن بود که این شیوه توانست به کسب قدرت شیعیان در قسمت‌های مختلف قلمرو اسلامی در سده‌های بعدی یاری رساند. این نظام تشکیلاتی منسجم با توجه به دستیابی شیعیان به قدرت، علاوه بر افراد و مبلغان، ملزومات دیگری نیز می‌طلبید. این کار نیازمند استفاده از ظرفیت‌های بالقوه و در دسترس بود که بتواند به بهترین شکل در ابلاغ دعوت کارآمد باشد و حداکثر مردم جامعه اسلامی را به خود جذب کند؛ آن‌چنان‌که در زندگی هرروزه مردم نیز به چشم آید.

مفهوم تبلیغ دینی و نسبت آن با هنر اسلامی

برای آغاز این بحث، ابتدا باید واژه «تبلیغ» را از جنبه لغوی تعریف نماییم؛ دهخدا تبلیغ را «رسانیدن، رسانیدن پیغام و جز آن، رسانیدن عقاید دینی یا غیر آن‌ها با وسایل ممکنه» (دهخدا، [بی‌تا]، ۱۳/ ۳۴۳) تعریف نموده است. تبلیغ از ریشه بلاغ و ابلاغ و به معنی رساندن پیام و یا رساندن مکرر است و به جهت همین تکرار -که منجر به تأکید نیز می‌شود- میان تبلیغ و ابلاغ تفاوت وجود دارد. در تعریف واژه تبلیغ باید به این نکته نیز اشاره کرد که میان تعریف اسلامی و غیر اسلامی این واژه تفاوت‌هایی وجود دارد؛ در تعریف غیر اسلامی تبلیغ، محدودیتی در نوع ابزار مورد استفاده وجود ندارد. (زورق، ۱۳۶۸: ۴۴) درحالی‌که در تعریف اسلامی، فرایند تبلیغ باید با ابزاری صورت

باری، مسلمانان به تدریج و در طول سه سده، استفاده از کتیبه را در بناهای اسلامی آغاز نمودند. کتیبه‌ها با خط عربی که حامل کلام وحی بود نگاشته می‌شدند (شیمل، ۱۳۸۶: ۱۴) و از اینجا کتیبه‌های دینی، مسلمانان را به استواری در ایمان و غیرمسلمانان را به قبول وحدانیت خداوند در پرتو اسلام دعوت می‌کردند، یعنی در واقع کتیبه‌های دینی به جهت آن‌که آشکارکننده کلمه‌الله بودند، هم دارای جلوه هنری بوده و هم پیامی دینی را القاء کرده و تبلیغ می‌کردند. (گروبه و دیگران، ۱۳۸۰: ۱۶۸) جلوه هنری کتیبه‌ها بر میزان تأثیرگذاری آنان می‌افزود و باعث می‌شد تا پیام موردنظر به بهترین شکل به مخاطبان انتقال یابد. از این رو، کتیبه‌ها به سرعت نقشی غالب یافتند؛ این کتیبه‌ها که محتوای مذهبی داشته و هدف معینی را دنبال می‌کردند، به لحاظ زیبایی هنری که در ساخت و تزئینات آنان به کار رفته بود در ترویج اصول اعتقادی اسلام اثر بسیار مفیدی داشتند. (مانزو، ۱۳۸۰: ۲۰) مسلمانان در جریان استفاده از کتیبه‌ها در بناهای اسلامی، در واقع با گونه جدیدی از رسانه آشنا شدند که هم دارای جلوه هنری بوده و هم از مشروعیت لازم برای تبلیغ مفاهیم دینی برخوردار بود. هماهنگی جلوه هنری کتیبه‌ها با شریعت اسلام و نیز ظرفیتشان در ایجاد فضایی دینی در بناها باعث شده بود که استفاده از آن‌ها توسط ائمه شیعه (ع) توصیه گردد؛ چنان‌که حضرت امام صادق (ع) به استفاده از برخی آیات از جمله آیه الکرسی به صورت کتیبه بر دیوار بیرونی خانه‌ها سفارش نموده‌اند. (حر عاملی، ۱۴۱۶: ۵/۳۱۲ و کلینی، ۱۴۰۷: ۶/۵۲۹) طبیعتاً استفاده از آیات قرآن بر بناها گذشته از به وجود آوردن فضایی دینی و معنوی می‌توانست کارکردی تبلیغی نیز داشته باشد.

آغاز کتیبه‌نگاری در معماری اسلامی سده‌های اول هجری قمری

کتیبه‌نگاری قبل از ظهور اسلام در نواحی نظیر عراق، ایران، سوریه، مصر و ... رایج بوده است. این کتیبه‌ها، بیشتر کتیبه‌های یادبودی، راهنما و احداثیه بودند که با خط یونانی، نبطی و سریانی نوشته می‌شدند. (Blair, ۲۰۰۶: ۷۸) همچنین، سنگ‌نوشته‌های بسیاری نیز متعلق به پیش از ظهور اسلام در یمن، حجاز، مصر و نواحی دیگر به خط عربی یافت شده است که از کیفیت پایین‌تری نسبت به کتیبه‌ها برخوردار هستند. این سنگ‌نوشته‌ها در دوران اسلامی نیز ادامه یافتند و به‌طور عمده یا بر سنگ‌قبرها اجرا شده‌اند و یا روی سنگ‌های کوه‌ها و صحرانها نقر شده و بیشتر یادمانی بوده‌اند و در بسیاری موارد نیز در مکان‌هایی اجرا شده‌اند که چندان در معرض دید افراد قرار نداشته است. (Berchem, 1922: 43/82)

اما اولین کتیبه‌های دینی در بناهای اسلامی که دارای جنبه‌های تبلیغی نیز بودند در بنای قبه‌الصخره مورد استفاده قرار گرفتند. (تصویر ۱) این کتیبه‌ها شامل آیاتی از قرآن

تصویر ۱. بخشی از کتیبه‌های اموی قبه‌الصخره، آیه ۲۴ سوره مریم، قدس، دوره اموی، مأخذ: www.iliatorlin.com

پذیرد که با شریعت اسلامی در تضاد نباشد. (الغلابینی، ۱۴۰۵: ۴۴) بنابراین می‌توان تبلیغ دینی را از منظر اسلامی، انتقال روشن عقاید و باورهای دینی جهت تأثیرگذاری بر افکار و اعمال انسان‌ها با استفاده از مؤثرترین روش‌ها و ابزارهای مشروع دانست.

از همین جا است که هنر اسلامی با مفهوم تبلیغ پیوند می‌خورد؛ هنر اسلامی ماهیتی دینی دارد و به جهت همین ماهیت دینی در راه تقویت و اشاعه گونه‌هایی از هنر گام برداشته است که به دو وجه مهم تنزیه و تذکر متصف هستند. البته اسلام صور و گونه‌های خاصی از هنر را تجویز نکرده و تنها به تعیین حدود و قلمروهای خاصی از تجلیات هنری پرداخته که آشکارا برخاسته از بیانات ایدئولوژیک و کلامی قرآن کریم در حیطه توحید و تجلی الهی هستند. (بلخاری قهی، ۱۳۹۴: ۶۸-۶۴) پس هنر اسلامی به واسطه ویژگی‌ها و ظرفیت‌هایی که دارد می‌تواند به‌عنوان ابزاری مشروع برای تبلیغ دینی به‌کار گرفته شود. در این راه، کتیبه‌نگاری یکی از گونه‌های هنر اسلامی است که مورد استفاده تبلیغی قرار گرفته است.

کارکرد تبلیغی-دینی کتیبه

آغاز استفاده از کتیبه برای تبلیغ یک باور و اندیشه دینی و یا یک رویداد مهم آیینی و نظیر این‌ها به پیش از اسلام بازمی‌گردد؛ چراکه در بین‌النهرین نمونه‌های فراوان از کتیبه‌هایی که دارای محتوای دینی-آیینی و نیز تبلیغی بودند برجای مانده است. (Benzel et al, 2010: 70) پس از اسلام اما دست‌کم تا سده سوم (ه.ق)، مسلمانان توجه چندان به استفاده از کتیبه‌های تبلیغی-دینی نشان ندادند تا این‌که به تدریج از این نوع کتیبه‌ها در آثار اسلامی بهره بردند. رواج فرهنگ شفاهی میان اعراب - با وجود توصیه‌های پیامبر (ص) در خصوص اهتمام مسلمانان به نوشتن - به همراه عدم شکل‌گیری هنر شاخص اسلامی تا سده سوم و چهارم (ه.ق) و عدم آگاهی مسلمانان نسبت به ویژگی‌ها و قابلیت‌های بالقوه خطوط اسلامی از جمله عواملی هستند که استفاده نکردن از کتیبه‌های دینی در سه سده ابتدای اسلامی را می‌توان به آن‌ها نسبت داد.

جایگاه کتیبه‌نگاری در حکومت‌های
شیعی سده‌های سوم تا پنجم هجری
قمری با تأکید بر آثار فاطمیان و
آلبویه ۱۴۳/۱۵۹

جدول ۱. کتیبه‌های بناهای اسلامی در دوره اموی و عباسی و حکومت‌های تابع آن‌ها، مأخذ: نگارندگان

توضیحات	نوع کتیبه‌ها		تعداد کتیبه	دوره	مکان	سال احداث (ه ق)	نام بنا
	قرآنی	احداثیه و یادمانی					
کتیبه‌های قرآنی این بنا، از ۸ سوره قرآن انتخاب شده‌اند.	*	*	۴	اموی	فلسطین اشغالی	۷۲-۷۳	قبه الصخره
_____	—	*	۱	اموی	اردن	۸۱	قصر برقع
_____	—	*	۱	اموی	فلسطین اشغالی	۸۵	باب الود
_____	*	*	۲	اموی	سوریه	۸۷-۹۶	مسجد جامع دمشق
_____	—	*	۱	اموی	اردن	۹۲	قصر الحرانه
_____	—	*	۱	اموی	اردن	۹۲-۹۳	قصیر عمره
_____	—	*	۱	اموی	اردن	۱۰۴-۱۰۷	آب‌انبار الموقر
یک کتیبه در الحیر شرقی و دیگری در الحیر غربی است.	—	*	۲	اموی	سوریه	۱۱۰	قصر الحیر
موجود در موزه فلسطین اشغالی	*	*	۲	اموی	فلسطین اشغالی	۱۲۰	سردر بازار اموی
_____	—	*	۱	اموی	بُصری در سوریه	۱۲۸	مسجد عمر
_____	—	*	۱	عباسی	فلسطین اشغالی	۱۷۲	آب‌انبار رمله (بئر العنیزیه)
_____	—	*	۱	عباسی	در بند / قفقاز	۱۹۵	بنایی در در بند
_____	—	*	۱	عباسی	سوریه	۲۱۸-۲۲۷	مجموعه کاخ‌های رقه
_____	—	*	۱	عباسی	سوریه	۲۱۸-۲۲۷	مسجد جامع رقه
_____	—	*	۱	اموی	اسپانیا	۲۲۰	کهن دژ مارد
اغلبیان جزو خلافت عباسی بوده‌اند.	—	*	۱	اغلبی	تونس	۲۲۳-۲۲۶	مسجد بوفتاته
_____	*	*	۲	اغلبی	تونس	۲۳۶	مسجد جامع سوسه
_____	—	*	۱	اغلبی	تونس	۲۴۵	رباط سوسه

باروی سوسه	۲۴۵	تونس	اغلی	۱	*	—	_____
نیل سنج جزیره روضه	۲۴۷	مصر	عباسی	۲	*	*	_____
مسجد جامع زیتونه	۲۵۰	تونس	اغلی	۲	*	*	_____
مسجد محمد بن خیرون (سه‌دری)	۲۵۲	قبروان/ تونس	اغلی	۲	*	*	_____
بنایی در جاده اریحا	۲۷۰	سوریه	اموی	۱	*	—	_____
دیواری در اطراف قبة الصخره	۲۹۷-۳۰۰	فلسطین اشغالی	عباسی	۲	*	—	کتیبه‌ها به نام خلیفه المقتدر بالله و فردی دیگر است.
مسجد الحسینی	۳۰۰-۳۲۰	اردن	عباسی	۱	*	—	همان مسجد جامع اموی است.
مسجد جامع بیلقان	۳۰۸	شمال رود ارس	عباسی	۱	*	—	_____
بنایی در حرّان	۳۵۰	سوریه	اخشیدی	۱	*	—	حکومت اخشیدی تحت فرمان خلافت عباسی بود.

آن نظیر سردر بازار اموی نیز اقدام به احداث کتیبه‌های قرآنی نمودند. همچنین، استفاده از مضمون دینی در کتیبه مسجد جامع دمشق تحت این عبارات که: «... بسمله - لا اله الا الله وحده لا شریک له و لا نعبد الا اياه ربنا الله وحده و دیننا الاسلام و نبینا محمد صلی الله علیه و سلم [...]» (Hoyland, 1997: 701) نیز بیش‌تر به‌عنوان نمادی برای تسلط اسلام بر ادیان دیگر در بنای این مسجد که پیش‌تر کلیسایی مسیحی بوده است احداث شده و کارکردی مشابه همان کارکرد کتیبه‌های قبة الصخره را دارا است. گذشته از این کتیبه‌ها، اما استفاده از کتیبه‌های قرآنی و دینی که دارای کارکرد تبلیغی باشند در هنر اسلامی ادامه‌دار نشد و حتی در بناهای هم‌دوره با بناهای ذکر شده نیز هیچ نمونه مشابهی وجود ندارد؛ یعنی در واقع تا حدود سال ۲۲۶ هـ ق، تنها کتیبه‌های دینی، همین کتیبه‌های قبة الصخره، سردر بازار اموی و مسجد جامع دمشق هستند. (جدول ۱)

همان‌طور که در جدول ۱ مشاهده می‌شود، به‌غیر از کتیبه‌های بنای قبة الصخره و کتیبه سردر بازار اموی در قدهس و کتیبه مسجد جامع دمشق تا حدود سال ۲۲۶ هـ ق

هستند که به حضرت عیسی(ع) و حضرت مریم(س) اشاره دارد؛ مانند آیاتی از سوره مریم و نیز سوره نساء و... همچنین در آن‌ها به موضوعاتی نظیر توحید و رد تکلیف و موضوعاتی از این دست پرداخته شده است و به دلیل آن‌که جمعیت شامات بیش‌تر مسیحی و نیز یهودی بود این کتیبه‌ها بیش‌تر در حکم دعوت غیرمسلمانان به اسلام و پذیرش نبوت حضرت محمد(ص) است. (Kessler, 1970: 11-12) کتیبه دیگری نیز در فلسطین اشغالی قرار دارد که به کتیبه سردر بازار اموی معروف است. (تصویر ۲) این کتیبه به همراه کتیبه دیگری با مضمون دینی که در مسجد جامع دمشق قرار دارد از دیگر معدود کتیبه‌های قرآنی دوره اموی به شمار می‌آیند.

علت گرایش مسلمین به استفاده از کتیبه‌های دینی در بناهای قدس را باید در جایگاه خاص قبة الصخره دانست که برای یهودیان، مسیحیان و نیز مسلمانان از جایگاه پراهمیتی برخوردار بوده و به‌نوعی مکان عبادت پیروان هر سه دین به شمار می‌آمده است. (هاتشتاین، ۱۳۹۰: ۶۵-۶۴) لذا به این دلیل، مسلمانان نه‌تنها در این بنا که در بناهای اطراف

استفاده از کارکرد تبلیغی کتیبه چندان مورد توجه قرار نگرفته بود. در بناهای متعلق به سده‌های اول و دوم (ه ق) از کتیبه در بناهای اسلامی استفاده می‌شد، اما این قبیل کتیبه‌ها به طور کل حاوی اطلاعاتی در خصوص خود بنا، نظیر تاریخ احداث آن و بانیان آن بودند. (کرسول، ۱۳۹۳: ۳۵-۳۲) البته در این میان، قبه‌الصخره، سردر بازار اموی و مسجد جامع دمشق استثنا هستند و به‌غیر از این‌ها، نمونه دیگری از کتیبه‌های بنا وجود ندارد که دلالت بر استفاده مسلمانان دو سده اولیه (ه ق) از کارکرد تبلیغی کتیبه داشته باشد. در دوران عباسی نیز تنها کتیبه‌های قرآنی و تبلیغی همان‌هایی بوده‌اند که در قلمرو اهل‌بیت کار شدند و احتمال تأثیر شیعیان بر آن‌ها هم بسیار بالاست.

برخلاف حکومت‌های اموی و عباسی، استفاده از کتیبه در دوران حکومت‌های شیعه رونق بسیار یافت. اوج قدرت شیعیان در سده چهارم و پنجم (ه ق) بود که طی آن قلمرو وسیعی از سرزمین‌های اسلامی در اختیار آن‌ها قرار گرفت. (تصویر ۳) در این دوران حکومت‌های شیعی از شمال آفریقا و شامات گرفته تا بخش‌های وسیعی از ایران را در اختیار داشتند و حتی قلمرو حکومت آنان از شمال به ترکمنستان و ارمنستان و از جنوب به یمن نیز رسیده بود. بیشتر این قلمرو در اختیار آل‌بویه و فاطمیان قرار داشت و بقیه نواحی توسط حکومت‌های تحت سلطه آن‌ها اداره می‌شد. از این رو، بیشتر کتیبه‌های به‌دست‌آمده از این دوره نیز مربوط به قلمرو آل‌بویه و فاطمیان هستند. این دو حکومت به جهت قدرت و اقتداری که داشتند از ثبات بیشتری نیز نسبت به حکومت‌های دیگر شیعی برخوردار بودند، لذا مهم‌ترین تحولات علمی، مذهبی و دینی در قلمرو آنان به وقوع پیوست؛ یکی از این تحولات، گسترش کتیبه‌نگاری و نیز رواج کتیبه‌های دینی-مذهبی در قلمرو اسلامی بود. در بررسی کتیبه‌های برجای‌مانده از حکومت‌های شیعه اولین

هیچ کتیبه قرآنی و دینی دیگری در قلمرو حکومت اسلامی در دوره امویان و عباسیان و حکومت‌های تابع آن‌ها تولید نشده است. تنها طی سال‌های ۲۵۲-۲۳۶ (ه ق) است که با چهار کتیبه قرآنی مواجه می‌شویم. از این چهار کتیبه یکی در مصر و در دوره عباسی و بقیه در تونس کار شده‌اند و متعلق به دوران اهل‌بیت هستند که خود، زیر مجموعه خلافت عباسی به شمار می‌رفت و هم‌سو با دستگاه خلافت عباسی نیز بود.

ظهور تعدادی کتیبه‌های قرآنی در شمال آفریقا می‌تواند به تأثیر از شیعیان صورت پذیرفته باشد؛ چراکه شیعیان اسماعیلی و زیدی در همین دوران بسیار فعال بوده و بسیاری از بربرهای شمال آفریقا توسط ادریسیان (۳۶۹-۱۷۲ ه ق) که شیعه زیدی بوده و از اولین حکومت‌های شیعی قلمرو اسلامی به شمار می‌آمدند مسلمان شده بودند. «هنگامی که بنیان حکومت ادریس اول استوار گشت به‌سوی بربرها پیشروی کرد و اغلب آنان که مسلمان نبودند به دست او اسلام اختیار کردند». (سلاوی، ۲۰۰۷: ۱۲۶/۱) پس می‌توان این‌گونه برداشت کرد که فعالیت شیعیان در شمال آفریقا که بیشتر ماهیت تبلیغی و دینی داشت و سلیقه دولت اهل‌بیت و عباسیان که در این ناحیه بودند را در استفاده از کتیبه‌های قرآنی تحت تأثیر قرار داده است. نکته دیگری که از جدول ۱ می‌توان دریافت این است که کتیبه‌های سده‌های اول تا سوم هجری قمری بیشتر در نواحی شامات و شمال آفریقا متمرکز هستند، در حالی که در ایران نمونه چندان در این زمینه وجود ندارد. البته از حکومت سامانی تعداد بسیار اندکی کتیبه احداثیه برجای‌مانده است که قابل توجه نیستند.

حکومت‌های شیعی و گسترش کتیبه‌نگاری

پیش از قدرت یافتن شیعیان در اواخر سده سوم (ه ق)

جدول ۲. کتیبه‌های بناهای اسلامی در دوره فاطمیان و آل بویه و حکومت‌های تابع آن‌ها، مأخذ: همان

توضیحات	مضمون شیعی کتیبه‌ها	نوع کتیبه‌ها			تعداد کتیبه	دوره	مکان	سال احداث (ه. ق)	نام بنا
		مذهبی	قرآنی	احداثیه و یادمانی					
_____	عبارت الملك لله	*	-	-	۱	آل بویه	ایران	اوایل سده ۴	مسجد جامع اصفهان
_____	صلوات بر پیامبر(ص) و آله الطاهرين	*	*	-	۲	آل بویه	ایران	۳۵۰	مسجد جامع نائین
_____	_____	-	*	-	۱	آل بویه	ایران	۳۵۰	مسجد سرکوجه محمدیه در شهر نائین
_____	آیه الکرسی، آیه ۱۸ سوره آل عمران، عبارت الملك لله	*	*	*	۴	آل بویه	دهستان	-۳۷۵ ۳۵۰	محراب آرامگاه شیر کبیر در دهستان
_____	آیه ۱۸ سوره آل عمران	*	*	-	۲	آل بویه	ایران	-۳۷۵ ۳۵۰	مسجد جورجیر اصفهان
_____	کتیبه‌های قرآنی این بنا آیاتی از ۱۱ سوره قرآن هستند.	*	*	*	۲۲	فاطمی	مصر	-۳۸۵ ۳۵۹	جامع الازهر
_____	آیه ۱۹ سوره توبه	*	*	*	۱	فاطمی	مصر	-۳۸۶ ۳۶۵	کتیبه تأسیس به نام مادر العزیز بالله
_____	_____	-	*	-	۱	آل بویه	ایران	-۴۰۰ ۳۷۵	مسجد جامع اردستان
_____	آیه ۱۸ سوره آل عمران، سوره اخلاص	*	*	*	۲	آل بویه	ایران	۳۸۹	گنبد خانه مسجد جامع نطنز
_____	آیه ۵ سوره قصص، آیه ۵۵ سوره مائده، آیه الکرسی، آیه ۷۳ سوره هود، عبارت الملك لله	*	*	*	۱۲	فاطمی	مصر	-۴۰۱ ۳۹۳	مسجد الحاکم
_____	_____	-	*	*	۳	فاطمی	مصر	پایان سده ۴	محراب فاطمی مسجد احمد بن طولون
_____	_____	-	*	-	۱	آل بویه	ایران	۴۰۰	قلعه سرماج در بیستون
_____	عبارت الملك لله	*	-	-	۱	آل بویه	ایران	۴۰۰	نعل درگاه در بیستون
_____	_____	-	-	*	۱	آل بویه	ایران	۴۰۰	محرابی در تنگه اشاکبر شیراز
_____	نام حضرت امام علی(ع)	*	*	*	۳	فاطمی	مصر	۴۰۲	مسجد الحسن بن عبدالله بن محمد بن سلسله لیزاز
_____	_____	-	-	*	۱	آل باوند	ایران	-۴۱۱ ۴۰۷	برج رادکان
_____	آل باوند شیعه بوده و در برخی مقاطع تاریخی تحت فرمان آل بویه بودند.	*	*	*	۲	آل باوند	ایران	۴۱۲	برج رسکت
_____	_____	-	-	*	۱	آل باوند	ایران	۴۱۲	برج لاجیم
_____	آیه ۳ سوره مائده	*	*	*	۲	آل بویه	ایران	۴۱۲	مسجد جامع قروه
_____	هرچند آل زیار تحت فرمان آل بویه نبوده‌اند، اما شیعه زیدی بوده و نیز آثارشان تأثیرات آل بویه و را نشان می‌دهد.	*	*	*	۳	آل زیار	ایران	۴۱۷	پیر علمدار دامغان
_____	_____	-	*	*	۲	آل کاویه	ایران	-۴۲۵ ۴۲۲	مناره مسجد جامع سمنان

جایگاه کتیبه‌نگاری در حکومت‌های
شیعی سده‌های سوم تا پنجم هجری
قمری با تأکید بر آثار فاطمیان و
آلبویه ۱۴۳-۱۵۹

ادامه جدول ۲.

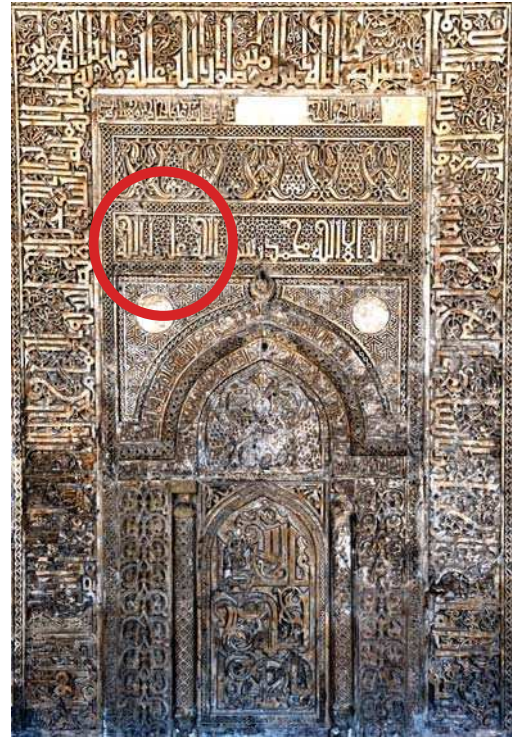
_____	آیه‌الکرسی، آیه ۶۵ سوره غافر	*	*	*	۴	آل‌کاکویه	ایران	۴۲۹	دوازده امام یزد
_____	عبارت الملك لله	*	*	*	۳	آل‌زیار	ایران	۴۴۶	برج چهل‌دختران
_____	آیه ۱۷۳ سوره آل‌عمران	*	—	*	۱	آل‌کاکویه	ایران	۴۴۸	گنبد عالی ابرقو
_____	_____	—	*	—	۱	آلبویه	ایران	میانه سده ۵	مسجد جامع ساوه
_____	صلوات بر پیامبر(ص) و آله الطاهرين	*	*	*	۳	فاطمی	مصر	۴۷۰	کتیبه بازسازی مسجد احمد بن طولون
_____	آیه‌الکرسی	*	*	*	۲	فاطمی	مصر	-۴۷۴ ۴۷۰	مسجد و مأذنه عتیق إسنا
_____	_____	—	*	*	۲	فاطمی	مصر	-۴۸۶ ۴۷۰	مسجد الغمری
_____	آیه ۱۷۳ سوره آل‌عمران	*	—	*	۱	فاطمی	مصر	۴۷۳	مسجد العمری شهر قوص
_____	نام حضرت امام علی(ع)	*	*	*	۱	فاطمی	مصر	۴۷۶	کتیبه تأسیس مسجد سعد الدوله سارکتین الحيوشي
بنای کتیبه نامعلوم است.	علی ولی‌الله، صلوات بر اهل بیت (ع)	*	—	*	۱	فاطمی	مصر	۴۷۷	کتیبه تأسیس بدرالجمالی
_____	_____	—	*	*	۲	فاطمی	مصر	۴۷۷	مسجد العطارین اسکندریه
_____	نام امام علی(ع)	*	*	*	۵	فاطمی	مصر	۴۷۸	مشهد سپاهیان
در حصار شمالی قاهره است	آیه‌الکرسی، علی ولی‌الله	*	*	*	۱	فاطمی	مصر	۴۸۰	دروازه النصر (العز)
در حصار شمالی قاهره است	آیه‌الکرسی، علی ولی‌الله، آیه ۱۷۳ سوره آل‌عمران	*	*	*	۱	فاطمی	مصر	۴۸۰	دروازه الفتوح (الاقبال)
_____	آیه‌الکرسی، علی ولی‌الله	*	*	*	۱	فاطمی	مصر	۴۸۰	دروازه البرقیه (التوفیق)
_____	آیه‌الکرسی، علی ولی‌الله	*	*	*	۱	فاطمی	مصر	۴۸۵ ۴۸۰	دروازه زویله
_____	_____	—	*	*	۲	فاطمی	مصر	۴۸۲	بارگاه سیده نفیسه
_____	صلوات بر پیامبر(ص) و آله الطاهرين	*	*	*	۳	فاطمی	مصر	۴۸۵	مسجد المقیاس در جزیره روضه
_____	آیه ۱۷۳ سوره آل‌عمران	*	*	*	۳	فاطمی	مصر	۴۸۵	کتیبه‌هایی در نزدیکی مقیاس النيل
_____	علی ولی‌الله	*	*	*	۶	فاطمی	مصر	۴۸۷	محراب الافضل شاهنشاه در مسجد ابن طولون
_____	_____	—	*	*	۱	فاطمی	مصر	۴۹۱	مسجد امیر ابومنصور خطلج الافضلی
_____	_____	—	*	—	۱	فاطمی	مصر	پایان سده ۵	گنبد فاطمی در روبروی خانقاه بیبرس جاشنگیر
_____	دعا، درود بر آل محمد (ص)	*	—	*	۱	آلبویه	ایران	_____	حرم حضرت عبدالعظیم حسنی (ع)

تصویر ۳. قلمرو حکومت‌های شیعی در سده‌های سوم تا پنجم (ه.ق)، مأخذ: نگارندگان؛ برگرفته از جعفریان، ۱۳۸۹: ۲۳۸

مقایسه جدول ۱ و ۲ نکات مهم دیگر را نیز آشکار می‌سازد؛ یکی از نکات بااهمیت آن است که تراکم تعداد کتیبه‌های مورد استفاده در هر بنا نیز در دوران حکومت‌های شیعه افزایش داشته است؛ به‌عنوان نمونه‌ای در این زمینه می‌توان به جامع الازهر با ۲۲ کتیبه و یا مسجد الحاکم با ۱۲ کتیبه اشاره کرد؛ این موضوع بسیار پراهمیتی است که نشان از علاقه شیعیان به استفاده از حداکثر ظرفیت بنا برای کتیبه‌نگاری و نیز تبلیغ دینی-مذهبی دارد. این مسئله از اینجا قابل اثبات است که این میزان تراکم در استفاده از کتیبه در بناهایی مشاهده می‌شود که بیشتر در معرض مراجعه افراد قرار داشته و به‌نوعی مرکز اجتماعات به شمار می‌آیند. جامع الازهر و مسجد الحاکم مثال خوبی در این زمینه هستند؛ چراکه مرکز آموزش فقه شیعه اسماعیلی بوده‌اند و در عین حال اهل سنت نیز در این دو مکان کرسی تدریس داشته و رفت‌وآمد داشته‌اند. (قلقشندی، ا.بی‌تا، ۳/ ۵۹۸)

نکته مهم دیگر در فراوانی و نوع پراکندگی کتیبه‌ها است. اگر به نمودار ۲ که بر اساس جدول ۱ و ۲ تنظیم شده است توجه نماییم، از دوران پیش از شیعیان، تنها دو کتیبه در ایران یافت شده که اندکی بیش از ۷ درصد کتیبه‌های آن دوره را شامل می‌شود و در مقابل، حدود ۹۳ درصد کتیبه‌ها در مناطق خارج از ایران نظیر شامات و شمال آفریقا استفاده شده‌اند. این در حالی است که بیش از ۴۷ درصد کتیبه‌های یافت شده از دوران حکومت شیعیان درون جغرافیای ایران بوده و نمونه‌های یافت شده در ایران و نواحی دیگر قلمرو حکومت شیعیان نظیر مصر و زن عددی تقریباً برابری داشته‌اند. این موضوع می‌تواند بر نقش ایران به‌عنوان کانون تحریکات شیعی در بروز تحولات کتیبه‌نگاری این دوران تأکید نماید. همچنین، وزن عددی برابر تعداد کتیبه‌ها در حکومت آل‌بویه در ایران و فاطمیان در شمال آفریقا اثبات می‌کند که تحولات کتیبه‌نگاری در این دوران نه یک حرکت منطقه‌ای که نتیجه یک جریان مذهبی شیعی بوده؛ جریانی که دغدغه اصلی آن، تبلیغ معارف دینی و مذهبی بوده و در این راه از انواع مضامین قرآنی

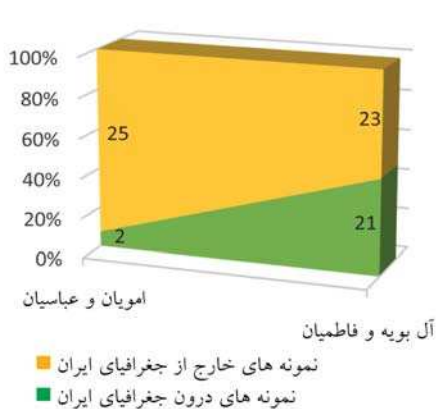
تصویر ۴. عبارت «علی ولی‌الله» در محراب فاطمی مسجد احمد بن طولون، دوره فاطمیان، مصر، مأخذ: www.flickr.com

چیزی که جلب توجه می‌کند کثرت استفاده از کتیبه‌های دینی-قرآنی و مذهبی است که در قلمرو آل‌بویه و فاطمیان پراکندگی تقریباً یکسانی داشته است. (جدول ۲)

همان‌طور که در جدول ۲ مشاهده می‌شود، حکومت‌های شیعه به میزان بسیار زیادی از کتیبه در بناها استفاده کرده‌اند. همچنین، شیعیان در استفاده از کتیبه در بنا، تنها به کتیبه‌های احداثیه و یادمانی بسنده نکرده و از مضامین دینی و قرآنی نیز بهره برده‌اند. نکته بسیار مهم در جدول ۲ وجود کتیبه‌های مذهبی است؛ استفاده از کتیبه‌های احداثیه و یادمانی و نیز دینی و قرآنی پیش از شیعیان سابقه داشته است اما آغاز استفاده از کتیبه‌های مذهبی را می‌توان از دوران حکومت شیعیان دانست. نمودار ۱ که بر اساس مقایسه میان جداول ۱ و ۲ تنظیم شده می‌تواند این موضوع را به خوبی روشن نماید؛ همان‌طور که در نمودار ۱ مشخص است، ۱۰۰ درصد کتیبه‌های اموی و عباسی کاربرد یادمانی داشته و یا احداثیه بوده‌اند و حکومت‌های پیش از شیعیان تنها در ۲۶ درصد از کتیبه‌ها از مضامین دینی و قرآنی استفاده کرده‌اند. این در حالی است که کتیبه‌های احداثیه و یادمانی و نیز دینی-قرآنی در دوران حکومت‌های شیعه از لحاظ کثرت کاربرد و وزن عددی برابر داشته‌اند. علاوه بر این در ۶۸ درصد کتیبه‌های بناها در حکومت‌های شیعه از مضامین مذهبی استفاده شده است.

تصویر ۵. عبارت «...الله علیه [محمد] (ص) و علی آله الطیبین الطاهرین» در کتیبه اطراف منبر مسجد جامع نائین، بخشی از کتیبه پشت منبر قرار گرفته است، نائین، دوره آل‌بویه، مأخذ: همان

نمودار ۲. مقایسه فراوانی کتیبه‌های موجود در ایران در دوران حکومت‌های شیعی و پیش از آن، بر اساس اطلاعات جدول ۱ و ۲، مأخذ: همان

نمودار ۱. مقایسه فراوانی مضامین کتیبه‌ها در حکومت‌های شیعه با امویان و عباسیان، بر اساس اطلاعات جدول‌های ۱ و ۲، مأخذ: نگارندگان

را می‌توان به دو گروه تقسیم کرد؛ گروه اول کتیبه‌هایی هستند که مضامین شیعی در آنها آشکار است و در آنها عبارت‌هایی که آشکارا حاوی مفاهیم شیعی هستند استفاده شده است. از این میان می‌توان به صلوات بر پیامبر (ص) و آل او، (تصویر ۵) استفاده از عبارت «الملک لله» (تصویر ۶) که نقش خاتم انگشتر حضرت امام علی (ع) بوده است (ابن بابویه، اَبی‌تأ، ۵۶/۲)، عبارت «علی ولی‌الله» (تصویر ۷) که معمولاً در ادامه شهادتین و یا در ادامه نام پیامبر (ص) مورد استفاده قرار می‌گرفت و موارد مشابه اشاره کرد. در این گروه از کتیبه‌ها بیشتر نام اهل‌بیت (ع) در کنار نام پیامبر (ص) استفاده شده تا بر پیوند ایشان با پیامبر (ص) و لزوم اطاعت از آنان تأکید شده باشد. مصداق بارز این نوع بیان در کتیبه‌ها، صلوات بر پیامبر (ص) و آل ایشان است؛ اما گروه دوم، کتیبه‌هایی هستند که مضمون شیعی در آنها پنهان است. تشخیص این گروه از کتیبه‌ها کمی دشوار است؛ چراکه نیاز به نگاهی عمیق‌تر به لایه‌های معنایی عبارات قرآنی و نیز، آگاهی نسبت به شأن نزول

واجد مضمون شیعی نیز بهره برده است. ارتباط مضامین قرآنی و مذهبی شیعی در کتیبه‌ها بر اساس توالی تاریخی کتیبه‌ها در جدول ۲، عبارات مذهبی در کتیبه‌ها برای نخستین بار در حکومت‌های شیعی و در ایران دوران آل‌بویه مورد استفاده قرار گرفتند و پس از آن به سرعت در نواحی دیگر قلمرو اسلامی، به خصوص در شمال آفریقا و در قلمرو حکومت فاطمیان فراگیر شدند. فاطمیان حتی در مساجدی که آنها را بازسازی می‌کردند از مضامین شیعی هم استفاده کرده‌اند که از آن میان می‌توان به کتیبه‌های فاطمی مسجد احمد بن طولون اشاره کرد. (تصویر ۴) ظهور مضامین مذهبی در کتیبه‌ها که در سرتاسر قلمرو حکومت‌های شیعی به وقوع پیوسته بود نشان از ایجاد نوعی هم‌گرایی در این زمینه میان حکومت‌های در شیعی این سده‌ها دارد. (بلوم، ۱۳۹۳: ۴۱) موضوع مهمی که در توضیح نمودار ۲ نیز به آن اشاره کردیم. به‌طور کلی، مضامین شیعی در کتیبه‌های بناهای این دوران

تصویر ۶. عبارت «الملک الله» در کتیبه بالای درگاه ورودی برج چهل دختر، دامغان، آذربایجان، مأخذ: نگارندگان

همان‌طور که در جدول ۲ نشان داده شد، استفاده از آیات دارای مضمون شیعی - که در جدول ۳ ارائه شده - هم در حکومت آل بویه در ایران و هم در حکومت فاطمیان در مصر رایج بوده است و از این جهت نیز نوعی هم‌گرایی میان حکومت‌های شیعه در این زمینه وجود داشته و آن‌ها در این مورد رفتاری مشابه داشته‌اند. بررسی جدول ۲ و ۳ مشخص می‌کند که گزینش آیاتی از قرآن که چه به لحاظ تفسیر و چه به لحاظ شأن نزول دارای مضمون شیعی هستند برای شیعیان از اهمیت بالایی برخوردار بوده و این آیات در مناطق جغرافیایی مختلف، در بناهای متنوع و به تعداد زیاد مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

تصویر ۷. عبارت «علی ولی الله» در کتیبه بدر الجمالی، دوره فاطمی، مصر، موزه بریتانیا، مأخذ: www.britishmuseum.org

آیات قرآن و جریانات مرتبط با آن‌ها دارد. (جدول ۳) هرچند آیاتی که در جدول ۳ ذکر شده است تمام آیات مورد استفاده در کتیبه‌ها نیستند و آیاتی نیز در کتیبه‌ها وجود دارد که مضمون شیعی ندارند اما همان‌طور که مشاهده می‌شود آیاتی که مضمون شیعی دارند نیز از تنوع فراوانی برخوردارند. به جهت اهمیتی که موضوع مضمون شیعی آیات قرآن برای این مقاله دارد، در تنظیم جدول ۳، معتبرترین منابع شیعه مورد استفاده قرار گرفته است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، متکلمان و معتبرترین راویان احادیث شیعه نظیر علامه مجلسی، علامه امینی، ابن بابویه و... بر وجود مضمون شیعی در این آیات تأکید نموده‌اند و در بسیاری از موارد ملاک ایشان در تشخیص مضمون شیعی آیات، تفسیرها و کلام امامان شیعه (ع) - به صورتی که در جدول نیز بازتاب یافته - و نیز شأن نزول آیات و وقایع تاریخی مرتبط با آن بوده است. همان‌گونه که در جدول ۳ می‌بینیم، بیشتر آیات مورد استفاده، آیاتی هستند که به نوعی بر حقانیت ولایت حضرت امام علی (ع) تأکید داشته و جایگاه والای ایشان و اهل بیت (ع) و نیز شیعیان را مورد تأکید قرار می‌دهند.

نکته قابل توجهی که جدول ۳ به همراه اطلاعات ارائه شده در جدول ۲ به دست می‌دهد، فراگیری استفاده از این آیات در حکومت‌های شیعه فارغ از منطقه جغرافیایی آن‌ها است؛

جدول ۳. آیات قرآنی دارای مضمون شیعی در کتیبه‌های موجود در بناهای حکومت‌های شیعه سده سوم تا پنجم (ه ق)، مأخذ: همان

آیات استفاده‌شده در کتیبه‌ها	متن آیات	مضمون شیعی کتیبه‌ها	توضیحات
آیه‌الکرسی	اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ يَشْفَعُ عِنْدَهُ مَنْ أَرَادَ الْبِرَّ وَلَمْ يُجْرِمِ أَلَمْ يَجْعَلْ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ بَنَاتٍ ظَاهِرَاتٍ	شفاعت اهل بیت (ع) و عبارت «عروه‌الوثقی»	در کلام حضرت امام صادق (ع)، آیه‌الکرسی در دو جا اشاره به اهل‌بیت (ع) دارد؛ در کلمه «یشفع» اشاره به شفاعت اهل‌بیت (ع) دارد (عیاشی، ۱۳۸۰ ه ق، ۱/ ۱۲۶) و کلمه «عروه‌الوثقی» در آیه سوم آیه‌الکرسی نیز به اهل‌بیت (ع) اشاره دارد. (مجلسی، ۱۹۸۳: ۱۶۸۳/ ۳۶: ۳۹۷)
آیه ۱۸ سوره آل عمران	شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَانِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ	عبارت قانمًا بالقسط	در بیان حضرت امام کاظم (ع)، این عبارت به امامان شیعه اختصاص دارد. (عیاشی، ۱۳۸۰ ه ق، ۱/ ۱۶۶)
آیه ۶۵ سوره غافر	هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ	ولایت اهل‌بیت (ع) شرط پذیرش توحید	این آیه در کلام حضرت امام صادق (ع) اشاره به شیعیان دارد؛ از کلام امام (ع) در مورد این آیه این‌طور برمی‌آید که اعتقاد به وحدانیت خداوند با تشیع کامل می‌شود. (مجلسی، ۱۹۸۳: ۱۲/ ۳: ۱۲)
آیه ۵۵ سوره مائده	إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ	شان نزول آیه درباره ولایت حضرت امام علی (ع) است.	این آیه هنگامی بر پیامبر نازل شد که حضرت امام علی (ع) در حال رکوع انگشتر خود را به مسکینی بخشید. (امینی، ۱۳۸۶: ۶۰-۵۸)
آیه ۱۹ سوره توبه	أَجْعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَاهَدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَوُونَ عِنْدَ اللَّهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ	شان نزول آیه درباره حقانیت حضرت امام علی (ع) است.	عباس عموی پیامبر (ص) و طلحه بن شیبه به آب‌رسانی به حاجیان و تعمیر مسجدالحرام نزد حضرت امام علی (ع) تقاضا می‌کردند، سپس آیه در تأیید امام (ع) بر پیامبر (ص) نازل شد. (مجلسی، ۱۹۸۳: ۳۶/ ۳۷)
آیات ۱ تا ۵ سوره مؤمنون	قَدْ أَقْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ	شان نزول این آیات درباره اهل‌بیت (ع) است.	این آیات درباره پیامبر (ص)، حضرت امام علی (ع)، حضرت فاطمه (س) و حسنین (ع) نازل شده است. (البحرانی، ۲۰۰۶: ۵/ ۳۲۵)
آیه ۱۷۳ سوره آل عمران	الَّذِينَ قَالُوا لَكُمْ لَكُمْ نَبَأٌ كَذِبٌ فِئْتَابُ النَّارِ وَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا عَذَابًا شَدِيدًا يَوْمَ الْقِيَامِ	شان نزول آیه درباره حضرت امام علی (ع) است.	آیه مربوط به گفتگوی حضرت امام علی (ع) با اهل مکه است که امام (ع) در مقابل بهانه‌تراشی مردم مکه از عبارت «حسبنا الله و نعم الوكيل» استفاده می‌کند. (قمی، ۱۴۰۴: ۱/ ۱۲۶-۱۲۴)
آیه ۵۳ سوره زمر	قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ	شان نزول آیه درباره گناهکاران است.	این آیه به‌خصوص درباره اولاد حضرت فاطمه (س) و شیعیان حضرت امام علی (ع) نازل شده است. (قمی، ۱۴۰۴: ۲/ ۲۵۰)
آیه ۳ سوره مائده	حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالْدَّمُ وَلَحْمُ الْخَنزِيرِ وَمَا أُهْلِيَ لغيرِ اللَّهِ بِهِ وَالْمُنْخَفَقَةُ وَالْمُؤَقَّدَةُ وَالْمُؤَرَّدَةُ وَالنَّطِيقَةُ وَمَا أَسْلَمَ مِنْ دُونِهَا	شان نزول آیه درباره ولایت حضرت امام علی (ع) است.	این آیه همان آیه‌ای است که عبارت «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ...» در آن قرار دارد و در جریان واقعه غدیر خم بر پیامبر (ص) نازل شده است. (طبرسی، ۱۴۰۸: ۳/ ۲۴۶-۲۴۵)
آیه ۱۰۱ سوره انبیاء	إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمُ مِنَ الْحَسَنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنَّا مُبْعَدُونَ	شان نزول آیه درباره جایگاه حضرت امام علی (ع) و شیعیان ایشان است.	در خطبه‌ای از پیامبر (ص) آمده است که این آیه در اشاره به جایگاه حضرت امام علی (ع) و شیعیان ایشان در روز رستاخیز نازل شده است. (ابن‌بابویه، ۱۳۷۶: ۵۶۲)
آیه ۵ سوره قصص	وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَىٰ الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أُمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ	شان نزول آیه در مورد بشارت ظهور مهدی موعود (عج)، ایشان را عزیز و نیز دشمنانشان را ذلیل می‌کند. (طوسی، ۱۳۸۷: ۳۴۶) اگرچه فاطمیان از این آیه در راستای ادعای مهدویت عیبدالله مهدی استفاده می‌کردند اما به هر ترتیب آیه دارای مضمون شیعی است.	پیامبر (ص) مستضعفین در این آیه را اهل‌بیت خود دانسته که خداوند به‌واسطه ظهور مهدی موعود (عج)، ایشان را عزیز و نیز دشمنانشان را ذلیل می‌کند. (طوسی، ۱۳۸۷: ۳۴۶) اگرچه فاطمیان از این آیه در راستای ادعای مهدویت عیبدالله مهدی استفاده می‌کردند اما به هر ترتیب آیه دارای مضمون شیعی است.
سوره اخلاص	قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ	به حضرت امام علی (ع) مانند شده است.	در روایتی از پیامبر (ص) آمده است که ایشان حضرت امام علی (ع) را به سوره اخلاص تشبیه فرموده‌اند. (حلی، ۱۴۱۱: ۲۹۷)

این آیه در خصوص اهل بیت حضرت ابراهیم(ع) آمده است اما از طرفی، شیعیان آن را مربوط به اهل بیت پیامبر(ص) نیز دانسته‌اند و برای اثبات نظر خود به آیه تطهیر استناد می‌کنند. (فرج الحسینی، ۱۳۹۳: ۵۱۴)	نزد شیعیان اشاره به اهل بیت پیامبر(ص) دارد.	قَالُوا أَتَعْجَبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ رَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ.	آیه ۷۳ سوره هود

نتیجه

همان‌طور که در ابتدای مقاله، در بخش چارچوب نظری اشاره شد، بسیاری از اندیشمندان اسلامی به چگونگی شکل‌گیری و نضج رویکرد امامان شیعه و پیروان آنان به دعوت از طریق روش‌های تبلیغ معارف اهل بیت(ع) پرداخته‌اند؛ حرکتی که در نهایت موجب استقرار حکومت‌های شیعه در اواخر سده سوم هجری قمری گردید. حکومت‌های شیعه در این سده‌ها که خود با جریانی از دعوت و تبلیغ توانسته بودند به حکومت دست یابند اهمیت آن را بیش از پیش احساس کرده و به گسترش و تعمیق معارف اسلامی و شیعی از طریق استفاده از تمامی ظرفیت‌های بالقوه موجود پرداخته و در این راستا از کتیبه‌نگاری در بناها نیز بهره بردند. برخلاف حاکمیت سنی مذهب که قدرت سیاسی و نظامی را به‌طور مطلق در اختیار داشت و لزومی به استفاده از تبلیغ دینی و مذهبی با روش‌ها و ابزارهای دیگر نمی‌دید، کتیبه‌های توانستند برای شیعیان، نقش ابزاری برای تبلیغ را ایفا نموده و از این طریق، اعتقاد آنان به حقانیت تشیع را تقویت کرده و نیز دیگر مسلمانان را به تشیع ترغیب و تشویق نمایند؛ لذا جریانی وسیع در تولید و ساخت کتیبه‌های دینی و قرآنی و مذهبی در این دوره شکل گرفت. از این رو، تحولی که در مضامین کتیبه‌ها از سده سوم (ه.ق) به بعد و در حکومت‌های شیعی رخ داد، نشان‌دهنده حرکتی تازه در کتیبه‌نگاری است که آن را متمایز از گذشته می‌کند. در این راستا می‌توان به پنج مورد اشاره کرد که در این مقاله به‌طور مستند به آن پرداخته شد: ۱. کثرت کتیبه‌های برجای مانده از حکومت‌های شیعی سده‌های سوم تا پنجم (ه.ق) در مقایسه با حکومت‌های پیشین که می‌تواند نشان‌دهنده اهتمام ویژه آنان به استفاده از کتیبه در بناها باشد. ۲. تراکم تعداد کتیبه‌های موجود در هر بنا؛ به این معنی که حکومت‌های شیعی این سده‌ها در بناهایی که بیشتر در معرض مراجعه افراد قرار داشته‌اند از تعداد کتیبه‌های بیشتری استفاده نموده و تلاش کرده‌اند تا از حداکثر ظرفیت بنا در این زمینه استفاده نمایند. ۳. نوع پرآکندگی کتیبه‌ها در قلمرو حکومت‌های شیعی؛ نشان‌دهنده آن است که اهتمام به استفاده از کتیبه‌های دینی-قرآنی در بناها نه یک حرکت بومی و منطقه‌ای، بلکه حرکتی منبعت از جریان مذهبی شیعی بوده است. ۴. استفاده پر شمار از عبارات مذهبی شیعی در کتیبه‌ها که به‌وضوح نشان‌دهنده مضمون شیعی در کتیبه‌ها بوده و با استفاده از نام اهل بیت(ع) در کنار نام پیامبر(ص) و عباراتی نظیر «آله الطاهرین» در انتهای صلوات و... سعی در تأکید بر پیوند اهل بیت با پیامبر(ص) و لزوم اطاعت از آنان داشته است. ۵. استفاده پر تعداد از آیات قرآنی دارای مضمون شیعی که طبق آثار معتبرترین متکلمان و اندیشمندان شیعه و بر اساس کلام امامان شیعه(ع) و شأن نزول آیات بر حقانیت حضرت امام علی(ع) و نیز جایگاه والای اهل بیت(ع) و شیعیان تأکید می‌نمایند. بر اساس پنج مورد ذکر شده و نیز بر مبنای جریان‌شناسی تبلیغ در میان شیعیان که در مبنای نظری به آن اشاره نمودیم، در نهایت می‌توان این‌طور نتیجه گرفت که شکل‌گیری جریان نظام‌مند تبلیغ و رونق بحث‌های کلامی در قلمرو حکومت‌های شیعی دلیل اصلی رشد گسترده کتیبه‌نگاری و تنوع بی‌سابقه مضامین آن در سده‌های سوم تا پنجم (ه.ق) و رواج مضامین مذهبی شیعی در کتیبه‌ها بوده و شیعیان در این راه، علاوه بر آن‌که بر بسط معارف اسلامی و شیعی به تبلیغ اندیشه‌ها و باورهای شیعی اهتمام داشتند از کتیبه‌نگاری نیز به‌عنوان ابزاری تبلیغی بهره جستند.

منابع و مأخذ

- ابن ادريس الحلّی، محمد بن احمد. (۱۴۲۹ هـ ق). موسوعه ابن ادريس الحلّی. قم. منشورات دليل ما.
- ابن اسفنديار، بهاء‌الدين محمد بن حسن. (۱۳۲۰). تاريخ طبرستان. به تصحيح عباس اقبال. تهران. [ابی‌نا].
- ابن بابويه، محمد بن علی. (۱۳۷۶). أمالی شيخ صدوق. ترجمه محمدباقر كمره‌ای. تهران. نشر کتابچی.
- ابن بابويه، محمد بن علی. [ابی‌تا]. عيون أخبار الرضا عليه السلام. تصحيح مهدي لاجوردی. تهران. نشر جهان.
- ابن تغری بردی، یوسف. (۱۴۱۳ هـ ق). النجوم الزاهره فی ملوک مصر و القاهره. بیروت. دارالکتاب العلمیه.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (۱۹۶۱). معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعه و أسماء المصنفین منهم قدیما و حدیثا. نجف. المطبوعه الحیدریه.
- ابن نجار، محمد بن محمود بن الحسن. (۱۴۲۶ هـ ق). الدرّہ الثمینہ فی أخبار المدینہ. المدینہ المنورہ. مرکز بحوث و دراسات المدینہ المنورہ.
- البحرانی، السید هاشم. (۲۰۰۶). البرهان فی تفسیر القرآن. بیروت. مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- الغلابی، محمد موفق. (۱۴۰۵ هـ ق). وسائل الاعلام و آثاره فی وحده الامه. جده. دار المنار.
- القاضی النعمان. (۱۹۸۶). افتتاح الدعوه. تحقیق فرحات الدشراوی. تونس. الشركه التونسیه للتوزیع.
- النجاشی، احمد بن علی. (۱۴۱۸ هـ ق). رجال النجاشی. قم. مؤسسه النشر الإسلامی لجماعه المدرسین.
- امینی، عبدالحسین. (۱۳۶۸). الغدير. ترجمه محمدتقی واحدی. تهران. بنیاد بعثت.
- بلخاری قهی، حسن. (۱۳۹۴). قدر؛ نظریه هنر و زیبایی در تمدن اسلامی. تهران. انتشارات سوره مهر.
- بلر، شیلا. (۱۳۹۴). نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین. ترجمه مهدی گلچین عارفی. تهران. فرهنگستان هنر.
- بلوم، جان اتان ام. (۱۳۹۳). هنر و معماری در آفریقای شمالی. ترجمه محمدتقی فرامرزی. تهران. انتشارات پژوهشکده هنر.
- جان احمدی، فاطمه. (۱۳۸۶). تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی. قم. دفتر نشر معارف.
- جباری، محمدرضا. (۱۳۸۲). سازمان و کالت و نقش آن در عصر ائمه (علیه السلام). قم. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۹). اطلس شیعه. چ ۳. تهران. سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۷). تاریخ تشیع در ایران. چ ۲. تهران. نشر علم.
- حلی [علامه حلی]. حسن بن یوسف. (۱۴۱۱ هـ ق). کشف الیقین فی فضائل أميرالمومنین. تهران. وزاره الثقافه و الارشاد الإسلامی: مؤسسه الطبع و النشر.
- دفتری، فرهاد. (۱۳۸۶). تاریخ و عقاید اسماعیلیه. ترجمه فریدون بدره‌ای. چ ۵. تهران. نشر فرزاد روز.
- دوانی، علی. (۱۳۶۳). مفاخر اسلام. تهران. مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- دهخدا، علی اکبر. [ابی‌تا]. لغت‌نامه دهخدا. زیر نظر محمد معین. تهران. مؤسسه دهخدا.
- زورق، محمدحسن. (۱۳۶۸). مبانی تبلیغ. تهران. انتشارات سروش.
- سلاوی، احمد. (۲۰۰۷). الاستقصاء لأخبار دول المغرب الاقصى. اعتنى به محمد عثمان. بیروت. دارالکتاب العلمیه - منشورات محمدعلی بیضون.
- شایسته‌فر، مهناز و آزاد، میترا. (۱۳۸۳). «کتیبه‌های ابنیه دوران آل‌بویه با تأکید بر مضامین مذهبی». دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی. د ۱. صص ۶۰-۴۳.
- شیمیل، آنه ماری. (۱۳۸۶). خوشنویسی اسلامی. ترجمه مهناز شایسته‌فر. چ ۲. تهران. انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۰۸ هـ ق). مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن. تصحيح هاشم رسولی و فضل‌الله یزدی

- طباطبایی، بیروت، دارالمعرفه.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷). غیبت. ترجمه مجتبی عزیزی. چ ۲. قم. انتشارات مسجد مقدس جمکران.
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ ه.ق). تفسیر العیاشی. تصحیح هاشم رسولی محلاتی. تهران. مکتبه العلمیه الاسلامیه.
- فرج الحسینی، فرج حسین. (۱۳۹۳). کتیبه‌های فاطمیان بر ابنیه‌هایی در مصر. ترجمه سید محمد فدوی. تهران. پژوهشکده هنر.
- قلقشندی، احمد بن علی. (ابی تا). صبح الأعشى فی صناعه الإنشاء. تحقیق محمد حسین شمس‌الدین. بیروت. دارالکتاب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ ه.ق). تفسیر القمی. تصحیح طیب جزایری. قم. دارالکتاب.
- کرسول، کی. ای. سی. (۱۳۹۳). گذری بر معماری متقدم مسلمانان. بازنگری جیمز آلن. ترجمه مهدی گلچین عارفی. تهران. انتشارات فرهنگستان هنر.
- گروبه، ارنست و دیگران. (۱۳۸۰). معماری جهان اسلام (تاریخ و مفهوم اجتماعی آن). به ویراستاری جرج میشل. ترجمه یعقوب آژند. تهران. انتشارات مولی.
- مانزو، ژان پال. (۱۳۸۰). هنر در آسیای مرکزی. ترجمه سید محمد موسوی هاشمی گلپایگانی. مشهد. به نشر.
- مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی. (۱۹۸۳). بحار الأنوار الجامعه لدرر أخبار الأئمه الاطهار (علیهم السلام). تصحیح محمدباقر محمودی. بیروت. دار احیاء التراث العربی.
- مقریزی، تقی‌الدین احمد بن علی. (۱۴۱۶ ه.ق). اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمه الفاطمیین الخلفاء. قاهره. المجلس الاعلی للثنون الاسلامیه - لجنة احیاء التراث الاسلامی.
- هاتشتاین، مارکوس و دیلیس. پیتر. (۱۳۸۹). اسلام: هنر و معماری. به ویراستاری هرمز ریاحی. ترجمه نسرین طباطبایی و دیگران. تهران. نشر پیکان.
- Benzel, Kim & Graff, Sarah B. & Rakic, Yelena & Watts, Edith W. (2010). Art of the Ancient Near East: A Resource for Educators. New York. the Metropolitan Museum of Art.
- Bizri, Amine. (1999). Arabic Calligraphy in Architecture. Beirut. National Foundation of Heritage.
- Blair, Sheila S. (2006). Islamic Calligraphy. Edinburgh. Edinburgh University Press.
- Blair, Sheila S. (1998). Islamic Inscriptions. Edinburgh. Edinburgh University Press.
- Hoyland, Robert G. (1997). Seeing Islam As Others Saw It: A Survey And Evaluation Of Christian, Jewish And Zoroastrian Writings On Early Islam. Studies in Late Antiquity and Early Islam – 13. Princeton. The Darwin Press. Inc.
- Kessler, Christel. (1970). “Abd Al-Malik’s Inscription in the Dome of the Rock: A Re-consideration”, The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. 102, pp. 2 – 14.
- Berchem, M. van. (1922). Mémoires: le Caire. le Caire. Imprimerie du L’institut Francais D archéologie.
- <https://www.britishmuseum.org>
- <https://commons.wikimedia.org>
- <https://www.flickr.com>
- <http://www.iliatorlin.com>

- Maqrīzī, Taqī al-Dīn Ahmad ibn 'Alī. (1995). *Itti'āz al-Hunafā' bi-Akhhbār al-A'immah al-Fātimīyīn al-Khulafā*. Cairo. al-Majlis al-A lá lil-Shu ūn al-Islāmīyah Lajnat Ihyāi al-Turāth al-Islāmī.
- Qalqashandī, Ahmad ibn 'Alī. (n.d.). *subh al-Aishá fī sināiat al-Inshā*. Edited by Mohammad Hossein Shams ud-Din. Beirut. Dar al-Kitab al-Almiah: Publications of Muhammad Ali Baydoun.
- Qomi, Ali ibn Ibrāhim. (1984). *Tafsir al-Qomi*. Edited by Tayyab Jazayeri. Qom. Dar al-Kitab.
- Salāwī, Ahmad ibn Khālid. (2007). *al-Istiqsā li-akhhbār duwal al-Maghrib al-Aqsá*. Edited by Mohammad Othman. Beirut. Dar al-Kitab al-Almiah: Publications of Muhammad Ali Baydoun.
- Shayestehfar, Mahnaz & Azad, Mitra. (2004). *Inscriptions of buildings of Al-Buwayh era with emphasis on religious themes*. *Journal of Islamic Art Studies*, No.1, pp 43-60.
- Schimmel, Annemarie. (2008). *Islamic Calligraphy*. Translated by M. Shayestehfar. 2th Edition. Tehran. Institute of Islamic Art Studies Press.
- Tabresi, Fadhl ibn Hasan. (1987). *Majma'al-Bayan fi-Tafsir al-Quran*. Edited by Hashem Rasooli & Fazlullah Yazdi Tabatabai. Beirut. Dar el-Marefah.
- Tusi, Muhammad ibn Hassan. (2008). *Ghaybah*. Translated by Mojtaba Azizi. Qom. Mosque of Jamkaran.
- Zouragh, Mohammad Hassan. (2012). *Basics of advertising*. Tehran. Soroush.
- <https://www.britishmuseum.org>
- <https://commons.wikimedia.org>
- <https://www.flickr.com>
- <http://www.iliatorlin.com>

- Mohammad-Taqi Faramarzi. Tehran. Art Research Institute.
- Creswell, K. A. C. (2014). *A Short Account of Early Muslim Architecture*. Edited by James W. Allan. Tehra. Farhangestan-e Honar.
- Daftary, Farhad. (2007). *The Isma'ilis: Their History and Doctrines*. Translated by Fereydoun Badreh'i. 5th Edition. Tehran. Farzan-e Rooz.
- Davani, Ali. (1984). *Glorious of Islam*. Tehran. Amirkabir Publishing Company.
- Dehkhodā, Ali Akbar. (n.d.). *Dehkhoda Dictionary*. Under the supervision of Mohammad Moin. Tehran. Dehkhoda Institute.
- Faraj al-Hosseiny, Faraj Hossein. (2014). *Fatimid Inscriptions on Egyptian Monuments*. Translated by S. M. Fadavi. Tehran. Art Research Institute.
- Grube, Ernest J. & et al. (2001). *Architecture of The Islamic Word: Its History and Social Meaning*. Translated by Yaqub Azhand. Tehran. Mola Publications.
- Hattstein, Markus & Delius, Peter. (2010). *Islam: Art and Architecture*. Edited by Hormoz Riyahi. Translated by Nasrin Tabatabai & et al. Tehran. Peykan.
- Hillī, Hasan bin Yūsuf. (1991). *Kashf al-Yaqin fi Fadā'il Amīr al-Mu'minīn*. Tehran. Publishing Institute affiliated to the Ministry of Culture and Islamic Guidance
- Hoyland, Robert G. (1997). *Seeing Islam As Others Saw It: A Survey And Evaluation Of Christian, Jewish And Zoroastrian Writings On Early Islam*. Studies in Late Antiquity and Early Islam – 13. Princeton. The Darwin Press. Inc.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn 'Ali. (1997). *Amali Sheikh Saduq*. Translated by Mohammad Baqir Kamraei. Tehran. Ketabchi.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn 'Ali. (n.d.). *Oyoun Akhbar al-Ridha*. Edited by Mahdy Lajevardi. Tehran. Jahan.
- Ibn Idrīs al-Hillī, Muhammad b. Ahmad. (2009). *Ibn Idrīs Encyclopedia*. Qom. Dalil-e Ma.
- Ibn Isfandiyar, Bahā' al-Dīn Muhammad ibn Hasan. (1941). *History of Tabaristan*. Edited by Abbas Eghbal. Tehran. (n.p.).
- Ibn Najjar, Muhammad ibn Mahmud. (2005). *Al-Durrah al-Thamina fi al-Akhbar al-Madinah*. Al-Madinah Al-Monawwarah. Al-Madinah Al-Monawwarah Research & Studies Center.
- Ibn Shahr Ashoub, Muhammad ibn iAlī. (1961). *Mailim al-iUlamāi fi Fihrist Kutub al-Shiia wa iAsmāi al-Musannifin Qadīman wa Hadīthan*. Najaf. al-Haydariyeh Press.
- Ibn Taghrī-Birdī, Yūsuf. (1992). *Al-Nujūm al-Zāhirah fi Mulūk Misr wa-al-Qāhirah*. Beirut. Dar al-Kitab al-Almiah.
- Jabbari, Mohammadreza. (2004). *the System of Representation*. Qom. Imam Khomeini Education and Research Institute.
- Jafarian, Rasul. (2010). *Atlas of Shi'a*. 3th Edition. Tehran. Geographical Organization of the Armed Forces.
- Jafarian, Rasul. (2008). *History of Shiism in Iran*, 2th Edition. Tehran. Elm Publishing.
- Jan Ahmady, Fatemeh. (2007). *the History of Islamic Culture & Civilization*. Qom. Maaref Publishing Office.
- Kessler, Christel. (1970). *Abd Al-Malik's Inscription in the Dome of The Rock: A Reconsideration*, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Vol. 102, pp. 2 – 14.
- Majlisī, Mohammad Bāqir ibn Mohammad Taqī. (1983). *Bihār al-Anwār al-Jāmi at li-Durar Akhbār al- Aimmat al-iAthār*, Edited by Mohammad Baqir Mahmoudi. Beirut. Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Manzo, Janpaul. (2001). *The Art of Central Asia*. Translated by Seyyed Mohammad Mousavi Golpaygani. Mashhad. Behnashr.

have used more inscriptions in the buildings which have been most exposed to people and have tried to use the maximum capacity of them in this field. Inscriptions were used in equal numbers and in almost equal proportions in Iran and other parts of the Islamic realm; this shows that the effort to use religious and Qur'anic inscriptions in the building was not a local and regional movement, but a movement originating from the Shi'a religious motion. Shi'a expressions are used extensively in the inscriptions, which distinctively showed the Shi'a content in them. Using the name of the Ahl al-Bayt (AS) next to the name of the Prophet (PBUH) and using phrases such as «Al at Taherin» at the end of Salawat and etc., all are to emphasize the connection of the Ahl al-Bayt with the Prophet (PBUH) and the need to obey them. And finally, Qur'anic verses with Shi'a content, which according to the most authoritative Shi'a theologians and thinkers, and based on the words of the Shi'a Imams (AS) and the dignity of the revelation of the verses, emphasize on the legitimacy of Imam Ali (AS) and the high position of the Ahl al-Bayt (AS), were also widely used. According to what was stated, finally, it can be concluded that the formation of a systematic flow of propaganda and the prosperity of theological debates in the realm of Shi'a governments are the main reasons for the widespread growth of inscription and the unprecedented variety of its themes and the prevalence of Shi'a religious themes in inscriptions during the third to the fifth centuries (AH); and in this way, the Shi'as used inscriptions in addition to the development of Islamic and Shi'a knowledge to propagate ideas and beliefs, so they used it as a propaganda tool.

Keywords: Inscription, Shi'a Governments, Religious Propaganda, Early Islamic art, Islamic Architecture

References:

- Ayyāshī, Muhammad b. Masiūd. (1961). *Tafsir al-'Ayyashi*. Edited by Hashem rasouli mahallati. Tehran. al-Almiah al-Islāmīah school.
- Al-Bahrani, Seyyed Hashem. (2006). *al-Burhān fi Tafsīr al-Quriān*. Beirut. Scientific Foundation For Publications.
- Al-Ghalayini, Muhammad Mowaffaq. (1985). *The media and its impact on the unity of the nation*. Jeddah. Dar Al-Manara.
- al-Najashi, Ahmad ibn Ali. (1997). *Rijāl al-Najāshi*. Qom. Jamī'i Mudarresin.
- Al-Qādī al-Nu'mān. (1986). *Iftitah al-Da'wa*, Edited by Farhāt al-Dashrāwī. Tunisia. Tunisian Distribution Company.
- Amini, Abdul Hosein. (1989). *al-Ghadir*. Translated by Mohammad Taghi Vahedi. Tehran. Besat Foundation.
- Balkhari Ghahi, Hassan. (2015). *Qadr, Theory of Art and Beauty in Islamic Civilization*. Tehran. Surah Mehr.
- Benzel, Kim & Graff, Sarah B. & Rakic, Yelena & Watts, Edith W. (2010). *Art of the Ancient Near East : A Resource for Educators*. New York. the Metropolitan Museum of Art.
- Berchem, M. van. (1922). *Memories: Cairo*. Cairo. the French Archeology Institute.
- Bizri, Amine. (1999). *Arabic Calligraphy in Architecture*. Beirut. National Foundation of Heritage.
- Blair, Sheila S. (2015). *The First Inscriptions in The Architecture of The Islamic Period of Iran*. Translated by Mehdi Golchin Arefi. Tehran. Academy of Arts.
- Blair, Sheila S. (2006). *Islamic Calligraphy*. Edinburgh. Edinburgh University Press.
- Blair, Sheila S. (1998). *Islamic Inscriptions*. Edinburgh. Edinburgh University Press.
- Bloom, Jonathan M. (2015). *Islamic Art and Architecture in North Africa*. Translated by

The Place of Inscriptions in Shi'a Governments during the Third to Fifth Centuries (AH) Emphasizing on the Fatimids and Buyid Dynasty Works*

Hossein Shojaei Ghadi Kalaei, PhD Student, Shahed University, Tehran, Iran

Mohammad Ali Rajabi Davani, Assisatant Professor, Islamic Art Program, Faculty of Art, Shahed University, Tehran, Iran

Khashayar Ghazizadeh, Assisatant Professor of Islamic Art Program, Faculty of Art, Shahed University, Tehran, Iran

Mohammad Hossein Rajabi Davani, Associate Professor of History Program, Imam Hossein University, Tehran, Iran

Received: 2021/04/18 Accepted: 2021/06/10

The beginning of the expansion and prosperity of inscriptions in Islamic territory has coincided with the era of Shi'a governments, especially Al-e Buya's and the Fatimids' governance. Considering the change in the religious and political structure of the governments and the domination of the Shi'a governments over the Islamic territory from the third century (AH), it is necessary to pay attention to the effect of these developments on the inscription of the buildings. Looking at the history of the formation of Shi'a institutions and the beginning of their organized activities, along with the impact of those activities on the establishment of Shi'a governments in the third to fifth centuries (AH), raises the challenge that there may be a connection between the activities and goals of these groups and institutions and the prosperity of inscriptions during the Shi'a governance in Iran and other parts of the Islamic realm. Therefore, the present study aims to investigate the role of Shi'a governments in the evolution of inscriptions in order to provide a category to reread the position of early Islamic art studies and in this regard, it has addressed the basic question that: What are the reasons for the spreading of the inscriptions in the Shi'a governments of the third to fifth centuries (AD)? This research is a fundamental one in terms of purpose, historical and descriptive-analytical in terms of method. The required information has been collected using library and field methods. Here, in this research, quantitative information is presented by tables and graphs, and then, they are analyzed qualitatively. The results show that the Shi'a governments in these centuries, which they themselves had gained power through a stream of invitation and propaganda, felt its importance more than ever to expand and deepen Islamic and Shi'a knowledge through the use of all the existing potentials; so, in this regard, they used inscriptions in the buildings. Contrary to the Sunni governments, which had absolute political and military power and did not find any need to use religious propaganda by other methods, inscriptions were a tool for the Shi'a to propagate, and in this way, they had strengthened their belief in the legitimacy of Shi'a and also had encouraged other Muslims to become Shi'a. Therefore, a massive stream was formed in the production and construction of religious and Qur'anic inscriptions in this period, and this trend also brought changes with it. The number of survived inscriptions from Shi'a governments in the third to the fifth centuries (AH) compared to previous governments increased, which may indicate their special interest in using the inscription in the buildings. Also, the number of inscriptions in each building increased; this means that the Shi'a governments during those centuries

*This paper is extracted from the PhD dissertation of the first author, titled "Shi'a Governments during the Third to Fifth Centuries (AH) and Formation of Criteria of Islamic Art" which is defended at Shahed University under the supervision of Dr. Mohammad Ali Rajabi Davani and Dr. Khashayar Ghazizadeh, and the advisory of Dr. Mohammad Hossein Rajabi Davani.